

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ κράτησε για καιρό έξω από τα κύρια ενδιαφέροντά της τα ζητήματα της ανθρώπινης αλληλόδρασης και επικοινωνίας. Η έρευνά τους φαινόταν συνδεδεμένη με μια ορισμένη κανονιστική και συμμορφωτική αντίληψη: τα συμπεράσματα για το πώς συνάπτονταν νοηματικά μεταξύ τους τα άτομα, τα σύνολα, τα άτομα με τα σύνολα, και για το πώς προέκυπταν διαταραχές στις σχέσεις αυτές, έμοιαζαν να υποδεικνύουν το πώς θα *έπρεπε* να είναι αρθρωμένη η κοινωνία, από ποιες αρχές θα *έπρεπε* να διέπεται η ομαλή λειτουργία της. Οι ανθρώπινες σχέσεις, οι θεωρίες της κοινωνικοποίησης του ατόμου, της προσωπικότητας, του χαρακτήρα, της προσωπικής και της κοινωνικής ταυτότητας, του εαυτού, ακόμη κι αυτές των παρεκκλινόντων ατόμων, αυτοδυσφημίστηκαν, έτσι, στη μη κανονιστική σκέψη που βιαζόταν να θέσει ερωτήματα συνολικά: για τις ανάμεσα στα κοινωνικά σύνολα (και πρώτα απ' όλα στις τάξεις) αντιθέσεις, τις εμπράγματα σχέσεις, την ιδεολογία, το κράτος. Το δι-ατομικό, το δι-υποκειμενικό ανέδιδαν ύποπτη εσωτερικότητα, ενδοσκόπηση, μερικότητα, με δύο λόγια κομπορροισμό, ενώ αυτό που χρειαζόταν ήταν η κριτική του γενικού και του δημόσιου.

Η αντίληψη αυτή είναι πλέον αδικαιολόγητη. Την αναίρεσαν οι ίδιοι οι μετασχηματισμοί της σύγχρονης δυτικής κοινωνίας και πάνω απ' όλα η υπεροργάνωσή της υπό την αιγίδα του εξου-

σιαστικού ελέγχου και οι συνέπειές της: η μαζικοποίηση και ο απομονωτισμός. Πολλές παρατηρήσεις βεβαιώνουν, πράγματι, πως η ατομική κατάσταση ορίζεται από την προϋούσα απομόνωση μέσα στη μαζικότητα, την αναδίπλωση προς τις εσοχές της ιδιωτικής ζωής που προσπαθεί απεγνωσμένα, στην καλύτερη περίπτωση, να διατηρήσει στοιχεία ακεραιότητας στο όνομα των αναγκών και των επιθυμιών της και, στη χειρότερη, να παραδοθεί παθητικά στην κατοχή και την κατανάλωση που δεν παύουν να υπόσχονται ξεχωριστές διασφαλίσεις και παροχές για τον καθένα. Το τι συμβαίνει λοιπόν ανάμεσα σ' αυτά τα απομονωμένα άτομα κι ανάμεσα στους απομονωμένους κόσμους που διαμορφώνονται στη σύγχρονη «πλουραλιστική» και «διαφοροποιημένη» κοινωνία, άρχισε να απασχολεί τη σκέψη που ερωτά για την τάξη, την εξουσία, την ιδεολογία. Από την άλλη πλευρά, θεωρίες παλιότερες και νεότερες για τη συμβολική αλληλόδραση και επικοινωνία φωτίζονται εκ των πραγμάτων διαφορετικά και αποκτούν αιχμές κριτικές και αμφισβητησιακές που δύσκολα θα διακρίνονταν στις προγραμματικές αρχές της εργασίας των υπερασπιστών τους¹. Οι εθνομεθοδολόγοι, π.χ., δίνουν πορτρέτα ατόμων που πασχίζουν να κατασκευάσουν την πραγματικότητά τους μέσα από τους χειρισμούς και τις καταστρατηγήσεις των υφιστάμενων κανόνων, προσπαθώντας παράλληλα να αλληλοερμηνευτούν με τεχνικές που δεν τις εγγυάται καμιά γενική ρύθμιση και κανένας επίσημος θεσμός ή αξία. Οι *περιστάσεις* καθορίζουν τα πάντα και οι δεσμοί ανάμεσα στα άτομα προκύπτουν από τη διαχείριση των περιστάσεων. Ποιο είναι το αποτέλεσμα; Μια αμοιβαιότητα υπό διαρκή αίρεση, μια δι-υποκειμενικότητα που βρίσκεται διαρκώς στο χείλος της διάσπασης.

Ανάλογη εικόνα προσφέρει και η «δραματοουργική κοινωνιολογία»: η προσποίηση, οι θεατρικές στρατηγικές αναλαμβάνουν να παρουσιάσουν έναν εαυτό, για τον οποίο το «πραγματικό» (η ειλικρίνεια των αισθημάτων π.χ.) δεν μπορεί να έχει

σημασία στις κρατούσες συνθήκες της συναλλακτικής καθημερινότητας. Όντας απομονωμένα τα άτομα, όταν έλθουν σε επαφή, θα είναι εντεύθεν των εαυτών τους, διστακτικά και αβέβαια, αναπαράγοντας έτσι, μέσα από την έμμεση και γι' αυτό λειπή επικοινωνία τους, την τάξη της απομόνωσης και του μη συλλογικού. Είναι φυσικό λοιπόν που ο Habermas μελετά τον Mead και συνάπτει δημιουργική γνωριμία με τον Carfinkel και τον Goffman. Παράλληλα, θα αναδειχτεί και η κρισιμότητα της γλώσσας: αν η επικοινωνία τελείται κατά βάση μέσω συμβόλων και αν το κύριο σύμβολο είναι η γλώσσα, τότε εκεί θα πρέπει να αναζητηθεί η κρίση της σύγχρονης επικοινωνίας και διαμέσου της η «λογική» του σύγχρονου καπιταλισμού που, σ' ένα βαθμό, διευθύνει αυτή την κρίση.

Εδώ ακριβώς ανακύπτουν και τα κυριότερα προβλήματα με τις πιο πάνω συνθέσεις. Το γλωσσικό σύμβολο τείνει σ' αυτές να επεκταθεί σ' όλες τις άλλες συμβολικές εκφάνσεις, να γίνει πρότυπο και να υποχρεώσει έτσι την ανάλυση της επικοινωνίας να πάρει μια όλο και πιο στενή νοησιαρχική κατεύθυνση. Το σύμβολο θεωρείται ουσιαστικά μέσον μετάδοσης, διεκπεραιωτής νοηματικών διεργασιών από το ένα μέρος στο άλλο. Όταν, έτσι, διαπιστώνεται κρίση στην επικοινωνία, αυτό εξυπονοεί ένα πρόβλημα μετάδοσης και κατανόησης ενός νοήματος που διέρχεται από σύμβολα. Τα σύμβολα είναι δεδομένα, παραπέμπουν σε έννοιες με καθορισμένο τρόπο, κι αν συμβεί κάποια ανωμαλία, αυτή θα πρέπει να αφορά μια παρεμπόδιση στη χρήση τους· οι διάνοιες περιμένουν μάταια να «λειτουργήσουν» τα σχήματα που διακινούν τις έννοιες.

Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή –που προωθείται κυρίως από τον Habermas²– ουσιαστικής προϋπόθεση για να επικοινωνήσουν μεταξύ τους τα συμμετέχοντα μέρη ώστε να κατανοήσει το ένα τη στάση και τις απόψεις του άλλου και να εξυπηρετηθεί η υπόθεση της αλήθειας με τον ανοιχτό και ελεύθερο διάλογο, είναι η παροχή συμμετρικών ευκαιριών στο καθένα ώστε να

ανακοινώσει ό,τι θα ήθελε να ανακοινώσει. Ο περιορισμός των ευκαιριών για τους μεν και η κατάχρησή τους από τους δε αποτελεί το βασικό γνώρισμα της «στρεβλής» επικοινωνίας που συστηματικά προκαλείται από την παρεμβολή της κυρίαρχης ιδεολογίας. Ανακαλύπτουμε την ιδεολογία μέσα στην καταπίεση της ελεύθερης επικοινωνίας. Ωστόσο, η επικοινωνία αυτή δεν είναι παρά μια κυκλοφορία προτάσεων και ισχυρισμών, νοημάτων δηλαδή που παράγονται και μεταφέρονται μέσω της γλώσσας από τη μια πλευρά στην άλλη. Διακρίνουμε στην άποψη αυτή τη δράση μιας κάποιας τεχνολογίας του Λόγου, αντίρροπης βέβαια σ' εκείνη της καταπίεσης, αλλά πάντως τεχνολογίας. Ο Habermas οραματίζεται την έλευση ενός καθεστώτος επικοινωνιακού χωρίς φραγμούς παραγωγής και κυκλοφορίας στα νοήματα κι αυτό του αρκεί για να θεωρήσει πως τότε θα έχει έλθει, μαζί με το Λόγο, και η χειραφέτηση. Μοιάζει να καλεί σε μια άρση των τεχνικών περιορισμών της επικοινωνίας (θα μπορούσαμε να σκεφτούμε εδώ ως αιτήματα μεταξύ άλλων την απλοποίηση κωδίκων και την απόκτηση ευχέρειας μέσω της παιδείας στη χρήση του γλωσσικού οργάνου) ώστε να ξεπηδήσει ο Λόγος μέσα από τη φυλακή του και να συνενώσει τα άναρθρα, στερημένα από δυνατότητα ομιλίας και λόγου άτομα· η *a priori* ικανότητα επικοινωνίας εμποδίζεται να αναπτυχθεί από τις υλικές συνθήκες, το συμφέρον και την απαγορευτική ιδεολογία. Έτσι η ορθολογιστική κριτική του Habermas, στηριγμένη σ' ένα «ιδεώδες ομιλιακό ενέργημα»³, συναντά σε κάποιο σημείο την *ηθική* κατά βάση ανάλυση του Cooley και του Mead. Αν δεν λειτουργήσουν τα σύμβολα, η συμπεριφορά εκατέρωθεν θα είναι απρόβλεπτη, η όλη κοινωνία αδιαφανής και τα μέλη της στο έλεος της *de facto* θέσμησης των μεταξύ τους σχέσεων.

Αν όμως τα σύμβολα δεν είναι τέτοια ακριβώς όπως τα προϋποθέτει ο ορθολογικός περιορισμός και αν επίσης η επίτευξη μιας *εννόησης* δεν είναι ικανή συνθήκη για την πληρότητα της

ανθρώπινης ύπαρξης στη συνάφειά της με τις άλλες υπάρξεις, τότε τι μένει από το αίτημα για μια επικοινωνία ίσων ευκαιριών; Η ταύτιση γλωσσικού συμβόλου με το σύμβολο γενικά μπορεί να αποδειχτεί εσφαλμένη και περιοριστική. Αυτό που κάνουν όλα τα σύμβολα είναι να παραπέμπουν σε κάτι άλλο και ευρύτερο από τον εαυτό τους, διατηρώντας όμως –και σ’ αυτό διαφέρουν από τα σημεία– ένα μέρος από το παραπεμπόμενο *μέσα τους*⁴. Επικοινωνούμε όχι χάρη σ’ εκείνο που είναι πίσω από τα σύμβολα, αλλά χάρη σε ό,τι περικλείεται σ’ αυτά. Ποτέ τα σύμβολα δεν θα διαβιβάσουν απλά και ουδέτερα ένα νόημα από ένα σύμπαν αξιών και ιδεών προς το δέκτη. Αντίθετα, θα διεγείρουν, μαζί με τη σκέψη και τις προεκτάσεις της, τη φαντασία και τα αισθήματά του, επειδή κατορθώνουν τα ίδια αυτά με την υφή τους να παρουσιάσουν κάτι πέραν αυτών. Έτσι, οι παραπομπές του συμβόλου δεν απευθύνονται απλώς στη διάνοια, στις αντιλήψεις και τις ιδέες, παρά σ’ ολόκληρο τον *κόσμο* του υποκειμένου που τα αντικρίζει. Τον εγκαθιστούν σε μια *οικειότητα* προκαλώντας μέσα του ανάλογα αισθήματα και δίνοντας ευκαιρία στη φαντασία να απλωθεί ξεκινώντας από γνωστές και πάγιες αφετηρίες. Ουσιαστικά το σύμβολο δεν είναι πια ένα ερέθισμα για τον εγκέφαλο, αλλά μια νύξη για την ύπαρξη.

Μετριάζοντας την επικοινωνιακή αποτελεσματικότητα του συμβόλου ως διανοητικού εργαλείου, παύουμε ταυτόχρονα να αντιλαμβανόμαστε την επικοινωνία ως καθαρά λογικο-μεταδοτική διαδικασία. Αφού το κύριο εργαλείο της παραπέμπει, εκτός από τη διάνοια, στο θυμικό και σ’ ολόκληρο τον βιωμένο κόσμο του υποκειμένου, τότε και η επικοινωνία μ’ ένα άλλο υποκείμενο θα εξαρτάται από την αμοιβαιότητα βίωσης. Πριν από τη δι-υποκειμενικότητα της συνεννόησης έχει διαγραφεί μια δι-υποκειμενικότητα της *συμβίωσης*. Νά λοιπόν που η θεωρία της συμβολικής αλληλόδρασης και επικοινωνίας αναγκάζεται, παρά τις εξειδικεύσεις της «επικοινωνιολογίας», να επανέλθει στον αφε-

τηριακό φιλοσοφικό στοχασμό, τη φαινομενολογία του Lebenswelt, τη χαιντεγκεριανή αναλυτική του Mitsein, για να προχωρήσει όμως έπειτα, όταν και όσο το μπορεί, αδέσμευτη από τις συνειδησιοκρατικές και οντολογικές τους προδιαγραφές. Έξω από κάθε οντολογία καθηλωτική με τα απόλυτα ερωτήματά της και έξω από κάθε εσωτερικιστική εκδοχή του «βιώματος», της «εμπειρίας», της «ζωής», η κοινωνική σκέψη μπορεί να επωμιστεί το έργο μιας κριτικής του σύγχρονου κοινού βίου, του πώς άτομα και σύνολα συνδέονται μεταξύ τους ολοκληρωτικά, με τη διάνοια, το θυμικό, τη δράση, εφόσον δεχτεί πως ο βίος είναι βίος μέσα στον κόσμο, δηλαδή ανάμεσα στους άλλους, και πως οι άλλοι ως τέτοιοι δεν ξεφεύγουν από τους συνολικούς κοινωνικούς προσδιορισμούς.

Παρακάμπτοντας τις άγονες διαζεύξεις άτομο/κοινωνία, υποκειμενικό/αντικειμενικό, ξαναβρίσκουμε την ύπαρξη χωμένη βαθιά στον κοινωνικό κόσμο που απαρτίζεται από τις άλλες υπάρξεις και τις συναρτημένες με πράγματα ή μη δραστηριότητές τους. Επομένως τα μέλη που συνθέτουν ένα σύνολο προς επικοινωνία είναι, πρωταρχικά και πριν τεθεί το ζήτημα του πώς θα διεξαχθεί αυτή, μέλη ενός συνόλου δι-υποκειμενικού. Η κρισιμότητα αυτής της συμβίωσης πριν από την επικοινωνία διαφαίνεται στους *εκφραστικούς* προσανατολισμούς των μελών: για να απευθυνθεί κανείς σε κάποιον, χρειάζεται να έχει στραφεί προς το μέρος του με έναν ορισμένο συνολικό τρόπο· ανάμεσά τους πλανιέται «κάτι» που ορίζει ένα είδος προδιάθεσης ως προς το τι θα διαμειφθεί, έτσι ώστε ένας βαθμός προσδιορισμού, οικειότητας ή ξενότητας, θα παραμένει ανεξάλειπτος συντελεστής των ρητών διασυνδέσεων που θα αποκατασταθούν ανάμεσα στα υποκείμενα. Με την έννοια αυτή η γλωσσική επικοινωνία προϋποθέτει μια σχετική διευκρίνιση, με μέσα διαφορετικά απ' αυτά που παρέχει η γλώσσα, της παρουσίας των συμμετόχων. Η εκφραστική κίνηση αναλαμβάνει εδώ να προετοιμάσει το έδαφος για μια πιθανή κατανόηση ή ρήξη.

Καθένας απευθύνεται μ' ολόκληρη την παρουσία του στους άλλους, με μια παρουσία που αντί να υπαινίσσεται ένα στάσι-μο ψυχικό εσωτερικό, μαρτυρεί για τον κόσμο μέσα στον οποίο αυτή κινείται. Πριν μιλήσει κάποιος είναι παρουσιασμένος εκφραστικά με την ύπαρξή του εξ αρχής εκτός εαυτής.

Αν είναι έτσι, τότε και η ανάλυση και η κριτική της επικοινωνίας οφείλει να ξεκινήσει από τις προϋποθέσεις της· έχει υποχρέωση μ' άλλα λόγια να ανιχνεύσει το κοινό που, αόριστα αλλά μόνιμα, διασυνδέει τους συμμετόχους· μπορεί να βρει ένα κοινό οικειότητας ή ένα «κοινό» ξένωσης. Ένας δεσμός λανθάνων επιτρέπει στα υποκείμενα να προσηματολογηθούν κι αυτό θα επηρεάσει κατόπιν τη μεταξύ τους συνάφεια με το μέσο της γλώσσας ή της πρακτικής σχέσης. Στο μέτρο δε που αληθεύει ότι το μόνο κοινό στο πλαίσιο της σύγχρονης κοινωνίας είναι το αρνητικό κοινό της απομόνωσης, της ιδιωτικοποίησης, του σχηματισμού κλειστών μικρόκοσμων, κόσμων υποκουλτούρας κτλ., είναι φανερό ότι τα προβλήματα της επαφής, του διαλόγου, της επικοινωνίας αρχίζουν ακριβώς με την αίσθηση πως δεν υπάρχει τίποτα κοινό για να ξεθαφτεί. Κυρίαρχη είναι η παραδοχή πως η ετερότητα είναι αναπαλλοτρίωτη. Από εκεί και πέρα οι διάφορες προσεγγίσεις νοημάτων και ενεργειών αποτελούν απλώς απόπειρες επιδιόρθωσης του θεμελιακού ρήγματος ανάμεσα στα υποκείμενα. Τα συμβόλαια της επικοινωνίας θα έχουν προδοθεί από την εκφραστική της, το σύνολο αυτό των χειρονομιών με τις οποίες απορρίπτεται η συμβατική συναλληλία για να τη διαδεχτεί, κάποτε, η αντικοινωνικότητα της παραίτησης ή της βίας.

Ωστόσο, το να ανοίγουμε στην κριτική σκέψη ένα πεδίο έρευνας σχετικά με τη συμβίωση δεν σημαίνει πως στο βάθος της τοποθετούμε ένα ιδανικό ενότητας και αλληλεγγύης, ανθρωπιστικό, οργανικιστικό ή ειρηνιστικό. Η ανίχνευση των πρωταρχικών όρων της συμβίωσης και συγκεκριμένα των πρωταρχικών αποστασιοποιήσεων και ξενώσεων επιτρέπει να εντοπιστούν τα

αποτελέσματα μιας κοινωνικής διαδικασίας, μέσα από την οποία η παθητικότητα των ατόμων εμποδώνεται από τη σύγχυση: με ποιον χωρίζεται και με ποιον ενώνεται κανείς; Τα ενταγμένα στην τάξη, στην ομάδα, στην οικογένειά τους άτομα οφείλουν να διατηρούν σχέσεις ενότητας με τα άτομα που είναι ενταγμένα στα ίδια μ' αυτά σύνολα. Και πράγματι, λίγο ή πολύ τις διατηρούν· η ενότητά τους είναι δεδομένη, περιμένοντας στις δραστικές στιγμές κινητοποίησης για χάρη του συμφέροντος να υλοποιηθεί από τους αυτοματισμούς μιας πράξης καθορισμένης κοινωνικά και ιστορικά. Το κοινό στοιχείο εδώ είναι εγγεγραμμένο στις πράξεις τις οποίες η κοινωνική δομή «προβλέπει» ότι θα αναλάβουν τα άτομα ως μέλη συνόλων. Θα εξασθενήσει συνεπώς η όποια ενότητα όταν πάψει να την απαιτεί το συμφέρον και τα άτομα θα επιστρέψουν στην απομόνωσή τους μέχρι να τεθεί αργότερα και πάλι ζήτημα σύμπτωσης των αναγκών τους. Με άλλα λόγια, όσα διευκρινίζονται από την Ιστορία (π.χ. ανάγκη να συμπράξουν οι εργαζόμενοι, να συντονιστούν οι εργοδότες, να δημιουργήσουν κινήματα οι γυναίκες ή οι ομοφυλόφιλοι κτλ.) θολώνουν και πάλι μέσα στην καθημερινότητα. Εκεί δηλαδή όπου τα άτομα, απομακρυσμένα από τα όμοιά τους άτομα, πρέπει να ψάξουν μόνα τους για να τα βρουν, ανάμεσα στις συμπτώσεις και τις ασυναρτησίες της τρέχουσας ζωής, τις τόσο κουραστικές ώστε συχνά να μη θέλει κανείς να ψάξει τίποτα και για κανέναν.

Η εντός της κοινωνία, και με τους όρους της μεταβολής της συνάντηση ανάμεσα στα υποκείμενα, μπορεί λοιπόν να φωτιστεί ως προς την ποιότητά της από την ανάλυση της πρωτόγονης, πρωτοκοινωνικής συμβίωσης. Αν ο άλλος παρουσιάζεται μέσα στην αχλύ των ανώνυμων κατηγορημάτων που του επισυνάπτει η μαζική, εμπορευματική κοινωνία διαφορούμενος ή και απροσπέλαστος ως προς το ποιόν του, τότε καθένας που θα παρουσιαστεί στην πρακτική κοινωνική ζωή ως σύμμαχος ή αντίπαλος θα εξακολουθεί να παραμένει ένας συγκεκριμένος άλλος

που, για λόγους σκοπιμότητας και προσωρινά, θεωρούμε πως είναι αποκλειστικά τέτοιος. Στο σύμμαχο θα εξακολουθούμε να βρίσκουμε ένα υπόλοιπο ανταγωνισμού μ' αυτόν, στον αντίπαλο ένα στοιχείο πιθανής συγκατάβασης. Μοιραία η σύγκυση στις ταυτότητες ελαττώνει την κατηγορηματικότητα και τη ριζικότητα στην κοινωνική δράση.

Ακολουθώντας τέτοιες κατευθύνσεις η μελέτη της ελληνικής κοινωνίας θα μας δείξει πως σ' αυτήν το ζήτημα της κοινωνικής επικοινωνίας, πολύ περισσότερο απ' ό,τι στις δυτικές κοινωνίες, εξαρτάται από τους τρόπους και τους όρους της συμβίωσης. Παρά τη σαφήνεια των μετασχηματισμών της κυρίως στον τομέα της παραγωγής και στην αστικοποίηση που τη φέρνουν κοντά στο δυτικό μοντέλο, η ελληνική κοινωνική ζωή συνεχίζει, από την άλλη πλευρά, να αναπαράγεται μέσα σε μια κοινωνική και πολιτισμική *εκκρεμότητα*. Ενώ τα επίπεδα της υλικής παραγωγής ανεβαίνουν, οι προσδέσεις στη διεθνή οικονομία και τον αντίστοιχο καταμερισμό εργασίας δυναμώνουν, ο αστικός πληθυσμός μεγαλώνει και η πόλη απορροφά την ύπαιθρο, η διοργάνωση αυτών των μεταβολών και η παράστασή τους στη σφαίρα των θεσμών, όπως επίσης και η συγκρότηση και η κατανομή των ταυτοτήτων στα άτομα, καθυστερεί ή παίρνει κατευθύνσεις αποκλίνουσες σε σχέση μ' εκείνες της υλικής-οικονομικής μεταβολής. Στον κοινωνικό χώρο μετακινούνται ακατάστατες, ασυμμόρφωτες προς τους νέους ρυθμούς και πρότυπα οι μάζες των *πρώην μειονεκτούντων* πλησιάζοντας τις τωρινές θέσεις των πλεονεκτούντων. Και ακριβώς η εναλλαξιμότητα των ατόμων στις θέσεις αφήνει να φανεί πως οι θέσεις αυτές ούτε ορισμένες είναι ούτε για ορισμένους. Ανάλογη είναι και η απροσδιοριστία ως προς τα συμπεριφορικά και τα γενικότερα πολιτισμικά ισοδύναμα των κοινωνικών θέσεων. Οι συμβατικότητα της κοινωνικής οργάνωσης μοιάζουν αδύναμες να επιβάλουν στα υποκείμενα το πώς αυτά θα τις υιοθετήσουν και θα τις χειριστούν. Δίπλα λοιπόν στην εκ-

κρεμότητα ως προς την κατανομή των θέσεων, κάθετη και οριζόντια, θα βρούμε επίσης αμείωτη κι εκείνη της πρόσληψης και της βίωσής τους. Το αστικό βιώνεται αγροτικά, το σύγχρονο παραδοσιακά, αλλά και το αντίστροφο. Επόμενο είναι στα άτομα και τις ομάδες που συστεγάζονται σ' έναν κόσμο εξελισσόμενο με τέτοιους βηματισμούς γιγάντιους σε σχέση με τους δικούς τους, να εμφανίζεται οξύ το πρόβλημα της *έδρασης*. Περιπλανώμενα, τυχοδιωκτικά, συναθροισμένα σε οικολογικό πλαίσιο που είναι ανέτοιμο να τα δεχτεί, τα άτομα θα αποζητήσουν εδραία ερείσματα, που όμως δύσκολα θα εξασφαλίσει η κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη. Όποια και να είναι η κατεύθυνση που θα πάρει η αστικοποίηση και η ολοκλήρωση της παραγωγικής διαδικασίας μελλοντικά, θα είναι μια κατεύθυνση περιορισμένη εκτός των άλλων και απ' αυτή την εκκρεμότητα που θα ήταν λάθος να εξακολουθεί κανείς να τη χαρακτηρίζει –φέρνοντας μηχανικά στο νου του «στάδια εξέλιξης»– ενδιάμεση και μεταβατική. Το μεταβατικό απέκτησε οργανικότητα, έγινε μέρος της συνολικής κοινωνικής διεργασίας.

Αν θέλαμε έτσι να υποβάλουμε σε εξέταση την ελληνική κοινωνία από τη σκοπιά της επικοινωνίας, το γενικό ερώτημα που θα προέκυπτε αμέσως θα ήταν: επικοινωνία ποιων και από ποιες θέσεις; Σε διάκριση από το υπερ-κοινωνικοποιημένο υποκείμενο της Δύσης, το ελλαδικό διανύει ακόμη την πρώτη φάση της υπαγωγής του στην αρχή της κοινωνικής *έδρασης*. Συνεπώς οι λόγοι (discourses) που εκφέρονται από διάφορες πλευρές για να συμφωνήσουν ή να διαφωνήσουν με τους άλλους, δεν θα έφεραν στην επιφάνεια τόσο τις βλέψεις κατεστημένων συνολικών κόσμων όσο την αστάθεια της κατάστασης των ατόμων και των προσώπων που ενοικούν παροδικά τους κόσμους αυτούς. Οι σχέσεις ανάμεσα σε λόγους και νοήματα παλινδρομούν προς τις λιγότερο επεξεργασμένες, αβέβαιες σχέσεις ανάμεσα σε υποκείμενα εφοδιασμένα όχι πια με τις γνώσεις για τους άλλους, αλλά με την ιζηματοποιημένη και συμβολοποιημένη τους πείρα.

Αντί για τη δι-υποκειμενικότητα ομιλούντων και ενεργούντων υποκειμένων συγκροτείται μια δι-υποκειμενικότητα εκφράσεων που αντλούν από προηγούμενες εμπειρίες και τις αποκρυσταλλώσεις τους. Κληρονόμος του παρελθόντος, η *εκφραστική* αυτή φέρνει μέσα στο δυσανάγνωστο παρόν προϋδεασμούς προκαταλαμβάνοντας τη γλωσσική επικοινωνία. Η ελληνική συμβίωση προβάλλει έτσι στην «πρωτόγονη» μορφή της, στις μνήμες που διαφυλάσσει η κουλτούρα, μόνος συλλογικός φαινστάτης της στο κοινωνικό άγνωστο.

Στο μεταξύ η τρέχουσα συμβίωση αλλάζει· οι παλιές οδηγίες αντιμετωπίζουν τις μεταβολές των δεδομένων, επιμένουν, κι έπειτα υποχωρούν. Νέες εμφανίσεις των άλλων, νέες διαμέσου τους υποθετικές προσβάσεις προς το κοινωνικό όλον, νέοι βιωματικοί ορισμοί για το τι είναι ο κόσμος και οι ένοικοί του. Πορευόμενη στους δρόμους που ανοίγονται σ' αυτή την περιοχή του πρωτόγονου, η έρευνα γίνεται κι αυτή σκόπιμα μεθοδολογικά αρχαϊκή, ριζική στις αρχικές επιλογές του υλικού και την επεξεργασία του. Η θεωρία, αντί να εμφυτεύεται στα πράγματα, εκκολάπτεται μέσα από μια προκαταρκτική περιγραφή που επιδιώκει να απλώσει όσο το δυνατό μακρύτερα τη σειρά των εμφανίσεων εκείνου που περιγράφει⁵. Επιτρέπει, έτσι, στην ερμηνευτική εν συνεχεία να γίνει διασταλτική· χωρίς να μεταφέρεται με τα μέσα της τυπικής επαγωγής από το μερικό στο γενικό, βρίσκει στο μερικό την πύκνωση του γενικού κι αρχίζει να δουλεύει για να το αποπυκνώσει.